

Édes hazánktól Magyarorszáig*

A haza mint szociokulturális fogalom a nyelvi adatok tükrében

A *haza* fogalma általában monográfia terjedelmű és mélységű, főként irodalmi, pedagógiai vagy személyes indíttatású munkák tárgya szokott lenni (I. Szabó 1942; Perjés 2006; Cieger 2007), a nyelvészet pedig a szóval és a származékaival kapcsolatban felmerülő etimológiai, stilisztikai kérdések tisztázását tekintette fő feladatának. Az első, a formai megközelítés kereteit átlépő leírás Bańcerowski Janusz és Bárdosi Vilmos nevéhez kötődik (2004), akik kognitív aspektusból tárták fel a magyar nyelvi világképben megjelenő hazafogalom sajátosságait. A jelen dolgozatban egy újabb, kulturális, pontosabban szociokulturális szempontrendszer alkalmazva határozom meg a *haza* szó használatában rejlő tanításokat, illetve végigkövetem, hogy milyen változásokon mentek keresztül ezek a magyar közösségek belül. Tanulmányom jellegét tekintve az úgynevezett kulturális nyelvészet körébe, azon belül is (ha van értelme a további pontosításnak) a kulturális szemantikához rendelhető. Nem titkolt szándékom továbbá annak bizonyítása, hogy a kultúra különféle összetevőinek figyelembevételére egy-egy szó, fogalom leírásában megerősítheti, kiegészítheti az eltérő módszerekkel nyert megállapításokat, illetve új adalékokkal szolgálhat a társtudományokban, legfőképpen az irodalomban történő taglalásukhoz is. Történetileg három időszakkal foglalkozom bővebben: 1. a modern nemzetfogalom létrejötte előtti periódussal mint a hazához való viszonyulás mikéntjét alapjaiban meghatározó korszakkal (a 15. századtól a 19. századig); 2. a hazafogalom kiteljesedésének idejével mint a hazáról való gondolkodás mai napig mintának tartott időszakával (a 19. század első fele); 3. a jelenkorral mint a hagyományok örököjével vagy a változások hordozójával.

1. Elméleti megalapozás

Elemzéseim a *haza* profiljai (Bańcerowski–Bárdosi i. m. 5–6) közül az elsőt (az ország, ahol valaki született, ahonnan származik, ahol él, és amely ország tagjának tartja magát) és a harmadikat (politikai, társadalmi alkotó közösség, illetve egy meghatározott ideológiai eszmék által szervezett társadalom, amely az ország történelme során kialakult) érintik. A szükséges nyelvi adatokat több forrásból gyűjtöttem egybe. Természetszerűleg támaszkodtam a szótárakra mint összegző, a szó jelentését egy adott korszakban a legteljesebben megadó, de a használatáról is információt nyújtó munkákra. Főként az utóbbiak hiányos volta miatt kutatásomat kiterjesztettem a *haza* tágabb nyelvi környezetére, nevezetesen a jelzős szerkezetekben való előfordulására is. Arra törekedtem, hogy a beszélők tudatában élő hazafogalmat jelenítsék meg, így a megkerülhetetlen irodalmi idézeteket – kiváltképpen a mai anyagban – tankönyvekből, újságcikkekből vett példákkal társítottam. (Helyszűke miatt az adatoknak csak kis hányadát közlöm.) A szótárakban nyomon kö-

* A szerző köszönetet mond Éder Zoltánnak a cikk megírásához nyújtott értékes segítségéért.

vettem a szó származékainak gyarapodását, csökkenését is, mert ez a folyamat hasznos információt nyújthat a fogalom gazdagodásáról, illetve egyes jelentéselemeinek elavulásáról. (Sajnálatos módon itt is csak a további kutatások szükségességének megállapítására szorítkozhatok.) Minthogy újfajta megközelítésmódról van szó, indokoltnak tűnik a kialakított elemzési metódusom részletesebb leírása.

1.1. A kulturális-szociokulturális aspektusról. A leglényegesebb kérdés a céloknak megfelelő kulturális aspektus kialakítása, valamint a feldolgozás vezérelvének megtelelése volt. Az első esetben a kultúra azon összetevőit kellett kiválasztanom, amelyek leginkább befolyásolhatják a hazafogalom tartalommal való telítődését egy adott kultúrában. Mivel a *haza* szó tárgyalt profiljai alapvetően egy hely és az egyén, illetve az egyén és a közösség kapcsolatát érintik, a kultúra számos összetevője közül három hatását elemeztem tüzetesebben: a) a közösségi **szerveződésmódok**éának; b) az **énfogalom** milyenségének; c) a saját és más csoportokhoz való viszonyulásnak, az úgynevezett **insider** vagy **outsider** magatartásnak a befolyásoló szerepét. (A továbbiakban magyar megfelelőikként az *azonosuló* és *kívül álló* jelzőket használom.) Az utóbbi kettő, már társadalomlélektaninak is nevezhető tényező az elsővel szoros összefüggésben érvényesül.

a) A kulturális hovatartozás egyik legfontosabb mérője az, ahogy egy csoport megszervezi a kapcsolatokat tagjai között. Mind a kisebb egységnek, a családnak, mind a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyában alapvetően két felépítési rendszert különít el a szakirodalom: az ázsiai típusú hierarchikus, más szóval kollektív és az individuális, vagyis egalitárius modellt (Scollon–Scollon 1995; Hofstede 1997). Az előbbit a valamilyen elvek (kor, nem, a közösség által megítélt fontosság, érték stb.) alapján formált alá- és fölérendeltségi viszonyok, az egyének kölcsönös függősége és kötelezettségei, egymás iránti felelőssége jellemzik. Az utóbbiban az individuum erőteljesebben törekszik arra, hogy másoktól elkülönüljön, megszabaduljon a hagyományos társadalmi függőségektől. Sietek hozzátenni, hogy nincsenek tiszta, csak az egyik vagy másik típus jegyeit magukon viselő közösségek, de az individuális modellt leginkább megtestesítő társadalomként az észak-amerikaiakat szoktuk emlegetni, míg klasszikus közösségként az ázsiaiakat.

b) Ha a társadalmi szerveződésmódokkal szorosan összefüggő énfogalom szempontjából vetjük össze a kétféle modellt, azt mondhatjuk, hogy a modern, individuális társadalmakban az ember két veleszületett tulajdonsága, a másoktól való elkülönülés igénye és a közösséghez való tartozás vágya közül az előbbi felülemelkedik az utóbbin. (Az énfogalom az egyén csoportjához viszonyított elképzelése önmagáról.) E kultúrákban az egyén konceptusába nem épül bele a közösség (Scollon–Scollon 1995: 133), következőképpen határozottabb vonalat húznak önmaguk és mások közé (vö. az angolban meglévő *privacy* szót), jobban ügyelnek érdekeik érvényesítésére, mint a csoportharmonia fenntartására. Hsu kínai pszichológiai antropológus szerint az „én”-ben való gondolkodás, az önépítés – az egyén előtt álló elsődleges és ideális cél – létrehozza és középpontba állítja a személyiség fogalmát, amelyet ő „az individualizmus nyugati ideáljának” kifejeződéseként definiál (Hsu 1983: 414). Ennek fényében az *I* személyes névmás nagybetűvel való írása az angol nyelvben nem egyszerűen helyesírási sajátosság, hanem az én önmagával szembeni kitüntetett figyelmének a jele. (Minnő véletlen: a kínai nyelvben az *én* jel kísértetiesen hasonlít a 'rossz' jelentésű szóéra.)

Mindezzel szemben a kollektív ázsiai kultúrákban, ahol az én fogalmába (annak külső körébe) belefoglaltatik az őt körülvevő közösség is, előtérbe kerül a csoporthoz való ragaszkodásnak a kívánalma. Mivel itt az egyén azt tanulja meg a kultúrájából, hogy önmagát közössége egy tagjának tekintse, elsődlegesen „mi”-ben gondolkodik, jobban figyel cselekedeteinek másokat érintő következményeire, tudatosabban törekszik a csoport harmóniára.

c) A társadalmi szerveződésmódok nagymértékben befolyásolják a csoport tagjainak a más csoportokhoz, illetve a saját közösségükhöz való viszonyulását, az úgynevezett „insider” más szóval azonosuló vagy „outsider”, kívül álló látásmód létrejöttét. A kollektív társadalmakban az egyén több jól körülhatárolt, állandó közösségbe (család, szűkebb-tágabb lakóhely, nemek szerinti csoportosulások stb.) kerül bele, a „mi” és a „mások” elkülönítése éppen ezért az erős belső csoportsszolidaritás velejárója. Az individuális társadalmakban a csoportok sem állandóak. Ferdinand Tönnies már 1887-ben (Tönnies 1971) arra figyelmeztetett, hogy az újkori társadalmak problémái a középkori hagyományos közösségek felbomlásában gyökereznek. Gondolatmenetét idézve a középkori szolidaritáson alapuló szerves közösségi formát, a „Gemeinschaft”-ot (‘közösség’-et) a Gesellschaft (‘társaság’) típusú társadalmi kapcsolatok váltották fel, amelyek szerződésjellegűek, vagyis ésszerű, kölcsönös érdekek mentén működnek. A pragmatikus elveknek köszönhetően az én újabb és újabb „társaságok” tagja lesz élete során, így a „mi” és a „mások” közötti határvonalak elvesztik lényegi – összetartó és elkülönítő – tulajdonságukat, ideiglenessé, átjárhatókká lesznek. (Milyen találó és egyben árulkodó, hogy a ma ideálisnak vélt munkahelyi csoportosulást jelölő angol *team* szónak a *csapat* lexémát feleltették meg, amelynek jelentésében ott vannak a ‘célirányosság’, a ‘verseny’ $\approx$ ‘mások legyőzése’, a ‘szervezettség’ elemek: 1. „embereknek v. állatoknak rendsz. azonos célra szervezett v. összeverődött csoportja... 2. Szervezett fegyveres alakulat... 3. (Sp) Vmely sportág játékosáiból, versenyzőiből álló s együtt játszó v. küzdő, meghatározott számú csoport.” (ÉrtSz. I. köt., 833–4).

1.2. A közelítés-távoltítás „rítusának” nyelvi eszközei. A kétféle társadalmi szerveződésmód a)–c) pontokban említett vonásai rányomják bélyegüket a nyelvi megnyilvánulásokra is, hiszen a kultúra elvárásai beépülnek a nyelvhasználatba, jelrendszerré szerveződnek, jobb esetben normává válnak, következésképpen megfelelő módszerekkel hozzáférhetőek lesznek a leírás számára.

Az összegyűjtött anyag rejtjelezéséhez, azon üzenetek meglegeléséhez, amelyek hagyományos nyelvészeti megközelítéssel nem hozzáférhetőek, egyfelől a pragmatikát, jelesül Brown és Levinson udvariasságelméletét hívtam segítségül (Brown–Levinson 1989), amelyben a szerzőpáros Goffman arcfogalmára építve (1967) a nyelvi viselkedés univerzális szabályait fogalmazza meg. Tartózkodó arcunk (negative face) szerintük a mások befolyásától, kényszerétől való függetlenségünket (freedom of imposition), önrendelkezésünket, cselekedeteink szabadságát szimbolizálja, a közelítő (positive face) pedig a beszédpartnerrel való közösségre, a kölcsönös elfogadásra, egyetértésre irányuló törekvésünket (bővebben Nemesi 2000; Szili 2007).

A társadalomlélektani aspektus alkalmazása a Brown–Levinson-féle teória szükségszerű velejárójának tűnt. Bargiela-Chiappini (2003) ugyanis éppen az arcfogalma kapcsán mutatott rá arra a megítélésem szerint fontos tényre, hogy fur-

csának tűnő jelzői (*positive, negative*) Emile Durkheim francia társadalomtudós vallásról szóló művének (1915) hatását valószínűsítik az elméletben. Durkheim szerint a rítusok szerepe az, hogy a két távoli, harcban álló világot, a szakrálist és mindennapit összekössék, lehetővé téve a kommunikációt a hívők és a szent, sértetetlen istenek között. A negatív rítusok távol tartják, megakadályozzák a szent és profán kapcsolatát: tiszteletet parancsolnak, esetleg félelmet keltenek, de mindenképpen az elérhetetlenség távolába helyezik az ember számára a hitét megszemélyesítőket. A hit életben tartásához azonban szükség van pozitív rítusokra, amelyek megengedik az egyszerű halandóknak, hogy megéljék vallásukat, hogy „beszélhessenek” az isteneikkel (vö. körmenetek, búcsúk, imák stb.). Ez a kettősség a tárgyat tekintve azért bír jelentőséggel, mert a *haza* fogalmában is tetten érhető hasonló elkülönülés a távoli, fenséges, magasztos, illetve a közeli, bensőséges, szerethető haza képében.

Brown és Levinson, noha viselkedésbeli univerzálékat akartak leírni, megjegyzik, hogy az individuális közösségek inkább a tartózkodó, a kollektívek a közelítő arcot részesítik előnyben. A távolító arcnak kedvező tartózkodó udvariassági stratégiák bennünket érdeklő nyelvi alakzatai indirektek, személytelenséget sugallnak (vö. *ezt jó lenne megcsinálni* ↔ *csináld meg* különbségét). A beszélő védi velük az önmaga köré vont határokat, ahogy a partneréét is: nem kezdeményez beszélgetést, nem szólít meg, ha nem szükséges (észt nyelvrokonaink mindenféle megszólító forma nélkül fordulnak a másikhöz). Ha mégis erre kényszerül, kerüli a személyesség látszatát, érzelmi elemekkel ritkábban él. Miképpen arra Wierzbicka kiváló okfejtésében figyelmeztet, ne tévesszen meg bennünket a csak „tegező” formával bíró nyelvek látszatdemokratizmusa, könnyedsége: az angol *you*-ja ugyanis mindenképpen egységesen távol tart, senkit sem enged be az én bizalmas szférájába (Wierzbicka 1991: 48).

A közelítő arc elvárásait kielégítő úgynevezett közelítő udvariasság stratégiái azoknak a konverzációs eszközöknek az előtérbe kerülését jelentik, amelyek a két fél közösségét, a mindkettőjük egyetértését kiváltó jelenségeket emelik ki. Ezeknek egyike a tegezés, amely meggyőződésem szerint a magázás meglétével nyeri el valódi funkcióját, a partner kitüntetett helyének kijelölését. A lelki indítottságú tegezés üzenete: több vagy, közelebb vagy hozzám, mint mások (Szili 2003a). A két fél közötti távolság leküzdésének vagy a már meglévő bizalmas viszony kifejezésének gyakori eszköze az első személyű birtokos személyjel: *barátom, hallgatóim, ügyfeleink* stb. A birtok és a birtokos közvetlen kapcsolatáról több nyelvi forma is árulkodik: a tulajdont vagy egy bennünket körülvevő tartályként képzeljük el (*birtokomban van*), így az odakerülés közelítés (*birtokomba kerül*), az onnan való kikerülés távolodás: *elveszik, ellopják tőlem*. De a *ki-* és *be-* igekötős igék az embertartály és az őt körülvevő birtok még ennél is szorosabb összefonódását, nemegyszer egygé olvadását tükrözik: *kiszedi/kicsalja a pénzt vkiből/ vkitől; kifoszt, kirabol, kisémmiz vkit* ↔ *beszed, bevetelez, bekebelez, behajt, bevasal* stb. vmít (vö. Szili 2003b; 2005). Ugyancsak közelítés a többes szám első személyű névmás, hiszen segítségével a megnyilatkozó egyazon csoportba helyezi partnerét és önmagát (a *mi* szociopragmatikai szempontú leírására l. Jobst Ágnes 2007). Az előbbieket illusztrálására: tiszteletteljes, udvarias, ám távolságtartó az az iskola-

igazgató, aki így próbálja cselekvésre bírni a diákokat: *Tisztelt diákok! Az iskola udvara elhanyagolt állapotban van. Jó lenne rendbe tenni.* A személyes, közvetlenebb hangra érzékeny kultúrákban viszont az a kollégája számíthat nagyobb részvételre, aki így szólítja meg a nebulókat: *Kedves diákjaink! Iskolánk udvara elhanyagolt állapotban van. Tegyük rendbe!*

A többes szám első személyű névmás ugyanakkor a közösséggel azonosuló (insider) látásmód megjelenítője is lehet. Az élesebb határok a „mi” és „mások” között, az erős és tartós csoportkoherencia, valamint a saját csoportot is kívülről látó, racionális, objektív nyelvi megnyilvánulásmódok közötti különbségre éppen Wierzbicka említ ide illő példát. A lengyel származású kutatónőnek feltűnt, hogy míg az amerikaiaknál megszokott „this country”-ként emlegetni szülőhazájukat, mintha csupán egy lenne a sok ország közül, addig a lengyelek ugyanezt a szerkezetet (*ten kraj*) csak idegen országra vonatkoztatják. Mint megjegyzi, ha lengyel nemzetiségű szólna így, azzal a lelki eltávolodását érekeltené (Wierzbicka i. m. 49).

Feltehetőleg nem kíván hosszas bizonyítgatást az a megállapítás, hogy az érzelmek vállalása, illetve az érzelmeket kifejező eszközök kerülése a két megnyilatkozásmód jól kimutatható különbségei. Köztudott, hogy az angol kultúrában az érzelmekhez az ’ellenőrizhetetlen’, a ’gyanús’, a ’nőies’ asszociációk kötődnek, míg a szláv népek bizalmas viszony esetén nem fukarkodnak (a bőven a rendelkezésükre álló kicsinyítő képzőkkel, megszólításokkal, jelzőkkel stb. Helyszűke miatt a tárgyat érintő alakzatokról csak a 2.2-es alfejezetben szólok (bővebben vö. Péter 1991).

2. A haza fogalmának sajátosságai a nyelvi tények tükrében a kezdetektől a 18. század végéig

Kristó Gyula a középkori nemzet meglétének egyik bizonyítékát a *haza* fogalmának ismételt feltűnésében látja (Kristó 2001: 27). Őt idézve a *patria* szó az ókorban elsősorban érzelmi viszonyt fejezett ki a városállam és polgára között. Ezt a tartalmát a későbbiekben elvesztette, s többek között egyszerűen ’ország’ jelentésben volt használatos. Emocionális tartalommal ismételten a 13. századtól telítődött, erről olyan kifejezések tanúskodnak, mint *pro patria mori* (a hazáért meghalni), *defensio patriae* (a haza védelme), valamint a *bonum totius patriae* (a haza java/üdve). A szent, a magasztos, az önfeláldozásra érdemes jelentéselemek mellett a szeretetteljes viszonyra közvetlenül utaló nyelvi kifejezések szintén feltűnnek: a 12. századi Roland-énekekben már ott találjuk a *duoce France* (’édes Franciaország’) jelzős szerkezetet. Francesco Petrarca (1304–1374) *Itáliám* (*Italia mia*) című versében, amelyet a hazaszeretet első költői kifejezéseiként tartanak számon olasz nyelven, a kiemelt birtokos személyjel (birtokos névmás) a bizalmas, érzellemmel átítatott viszony bizonyítéka.

No de – stílusosan – evezünk hazai vizekre! Mint ismeretes, a *haza* főnév szófajváltással jött létre nyelvünkben, amikor a *ház* alaptagú *haza* határozószóban az *-a* lativusi szerepe elhomályosult. Ez a történet a nyelvtörténeti szakirodalom szerint a 14. századra tehető: a szó első írott formában való megjelenésével az

1372–1400 körül keletkezett Ehrenfeld/ Jókai-kódexben találkozunk: *Es hazaya-ba tyztessen tere* (i. m. 87). (A régi szövegeket nem betűhív átírásban idézem.) A különféle nyelvekben található megfelelői legfőképpen az 'anya', az 'apa', a 'szülő' a 'család', a 'hatalom' jelentésekből eredeztethetők (Bańcerowski–Bárdosi 2004: 2).

Ha a nyelvi tényekre alapozva vizsgáljuk önálló életének a 19. századig tartó szakaszát, megállapíthatjuk, hogy a magyar hazafogalom egyfelől a csoportsszolidaritásra, -kohézióra épül, azaz közösségi jellegű, de ezzel egyidejűleg a *haza* az egyén érzellemmel (szeretettel, ragaszkodással) teli kötődésének tárgya is. Hasonlóképpen vélekednek Bańcerowski Janusz és Bárdosi Vilmos hivatkozott cikkükben: „A magyar hagyományban erősen gyökerezik a honfitársi szolidaritás” (2004: 5) és a „személyes viszony a hazához” (2004: 6). Vegyük sorra mindennek formai megjelenítőit.

2.1. A haza közösségi jellegéhez – hazánk. A közösségével azonosuló és azt belülről szemlélő „én” állandósult nyelvi megjelenítője a többes szám első személyű birtokos személyjel. Hozzáteszem, a *haza* szó fokozatos térnyerése az *országgal* szemben körülbelül a 17. századra tehető. A 16. századi forrásokban feltehetőleg még az *ország*, *Magyarország* alakok a gyakoribbak. A Régi Magyar Költők Tárának 16. századi köteteiben nem sikerült rábukkanom a *haza* szóra. A helyette használt *ország* – kivéve, ha a szerző nem az objektív elbeszélő szemszögéből látatja a történéseket – viszont birtokos személyjellel van ellátva: *tartsa meg országunknak maradékát...* (História az Szigetvárnak... Névtelen, V. kötet, 310); *Mi hitönket ördög tántorgatja, / Országunkat a pogány nyomorgatja.* (Segítségül hívása Istennek. Névtelen, VI. kötet, 242); *Emléközzünk mi nagy veszedelmünkről, / Országunkban nem régen lőtt dolgokról... / Kérjök Istent... / Tartsa meg országunknak maradékát* (História az Szigetvárnak veszésséről. Névtelen, 1566. VII. kötet, 300). A 17. századi anyagot magukba foglaló kötetek azonban már a *haza* szó látványos elterjedéséről tudósítanak. A Bocskai István és Báthory fejedelem harcait elmesélő énekekben (1. kötet) például az egyes szerzőknél az alábbi előfordulási arányokat találtam. Hegyi Pál: 2 : 2 (*Magyar országnac panaszsza..., halgasd meg siralmát / szegény hazánknak / jo Magyar országnac..., hazancnak ...* i. m. 20–25); Szőlősi István: 4 : 0 (*szép hazánk mayd el borul ..., Hazánk oltalmaiért..., szép hazánkat..., édes hazánkkal ...* i. m. 59–62); Debreceni S. János: 3 : 3 (*Magyarorszagnak..., tüzel es vassal niomorult orsagunk..., Oltalmazoia mi szegeny hazanknak ..., io Magyar orszagnak..., Uegh pustulasa niomorult hazanknak ...* i. m. 253–4); *Szegeny szep hazankert, Magyar koronankert, Ideye vagdalkoznunk* (i. m. 257).

Hogy az együvé tartozás érzete a hazatudatba beépült, az anyanyelvi és kulturális kompetencia részét képező összetevő volt, arra meglepő módon éppen a szótárak nyújtanak minden kétséget kizáró bizonyítékot. Tallózva bennük azt látjuk ugyanis, hogy az első töredékes szójegyzékektől kezdve egészen a vizsgált időszakig (pontosabban azon túllépve is, egészen a 19. század közepéig) a *haza* szó mellett ott szerepel – **önálló** szócikként! – a **hazánk** alak is (vö. 2. táblázat). Értékes adat e tekintetben Rotenburgi János szócikke, mert szerzője feltehetőleg közvetlen tapasztalataira támaszkodva, eleink beszédére hallgatva írta jegyzeteit (1420 táján

Budán járt, és itt kezdett magyarul tanulni), így a „helyes” birtokos személyjeles magyar alakot rendeli a latin mellé: *de patria* → *hazánkról*. Az ugyancsak idegen ajkú, de magyarul jól beszélő Wagner Ferenc és Jambressich András hasonlóképpen cselekszenek, de ők már támaszkodhattak magyar szótárakra, nevezetesen Szenczi, de leginkább Pápai Páriz nagy hatású munkájára (Jambressich forrásairól vö. Nyomárkay 1987: 317–24.; Éder 1999: 69–79).

2.2. A haza mint a személyes érzelmi kötődés (szeretet, ragaszkodás) tárgya – édes/szép/jó hazám/hazánk. A haza nemcsak a közös múlt és jelen színtere az egyén számára, hanem a mindennapokban megélt otthonosság szimbóluma, miképpen erről első magyar meghatározása is vall: „*Hazája embernek, a hol iól vagon dolga...*” (Baranyai Decsi 1598: 98). A meghitt, személyes viszony megjelenítői a gyakori (ebben az időszakban nyilvánvalóan tegező) megszólítások (*te jó Magyarország*), a hazát a személyes belső körbe helyező egyes szám első személyű birtokos személyjel (*óh hazám*).

Tanulságos elidőznünk jelzőinél is. A legsűrűbben visszatérő *édes, szép, jó, szerelmetes/szerelmes* arra utalnak, hogy a *haza* megkapta a középkori egyházi irodalomban az Istenhez, de leginkább Jézushoz és Máriához csatolt szakrális jelzőknek (*szent, fenséges, kegyes, kegyelmes, boldogságos, áldott*) azon változatait, amelyek közelebb álltak az egyszerű emberek alapértékeihez (szépség, jóság), illetve tapasztalásaikhoz, jelen esetben a legkellemesebb íz érzetéhez. (Az *édes* szó metaforikus használata már az Ómagyar Mária-siralomban megjelenik: *o en ezes urođum*, mai értelmezés szerint: ’ó én édes uracskám’.) A jelzők imént leírt cseréje mögött a durkheimi negatív rítusok pozitívvá alakítását sejthetjük.

Íme néhány, az összefonódást bizonyító részlet Erdélyi Zsuzsannának a középkori egyházi irodalomhoz köthető szövegeket, valamint archaikus népi imádságokat tartalmazó kötetéből: „*Oh Bó(l)dogságos szép Szüz Anyánk Mária* (Erdélyi 1976: 621); *Hallgass meg édes asszonyunk* (i. m. 626); *ó szent fiam, szerelmes szent fiam... / Ó anyám, anyám szép Szüz Máriám...Szent fiam, szép Jézusom* (i. m. 653); *Én jó uram teremőm* (i. m. 383) *Szüz Mária, édes jó anyám* (i. m. 674); *Ó szép Jézus* (i. m. 705); *O édes Jézuskám* (i. m. 708).

A *haza* előtt álló ugyancsak gyakori *szegény* epitheton egyszerre a sajnálat, az aggodás, a féltés kifejezője, ezek az érzések szintén a meghitt szférába tartoznak. A *magyar* jelző ebben a korban az önazonosság, a másoktól való elkülönülés kifejezője. (Kristó Gyula az összetartozás [mi magyarok vagyunk], illetve az elhatárolódás tudatát [mások mások] a nemzet kialakulásában fontos tényezőként említi; i. m. 27). „A múlt századok prózai nyelvében” igencsak „közkeletű” (*meg*)romlott Kertész szerint magánlevelekben gyakran fordul elő: „*Én nagvságodnak... szegény megromlott hazánknak java mellett tiszta szivből való jóakaró igaz szolgálja vagyok*” (TörtTár. 8:228, Bethlen Gábor levelezése, idézi Kertész 1909: 274). Fontosnak tartom hozzátenni, hogy a szó akkortájt valószínűleg vagy az ’elpusztult’, vagy a ’darabokra tört’ értelemben volt használatos. Pápai Páriz például az alábbi jelentéseket rendeli hozzá szótárában: „*Fractus, Corruptus, Dirutus, Collabefactus, Ruinosus, a, um. verbrochen, verfallen, ruiniert...*” (Pápai 1767: 138). Kertész megállapítását egészítjük ki azzal, hogy a *romlott* éppígy énekekben, versekben is előfordul, elég a magyar katolikusság legkedvesebb Mária-énekére, a 18. század elején (?1714-ben) keletkezett,

Boldogasszony anyánkra gondolnunk: *Így szólít meg hazánk: / Magyarországról, romlott hazánkról, / Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!* (Bárdos–Werner 1988: 411). A szóban forgó jelzővel kapcsolatban fontos adalék, hogy az 1950-es évektől kezdve – tekintettel hazánk akkori „virágzó” állapotára – az *édessel* cseréltették fel. Így került be a katolikus népénektár (a korábbi „Szent vagy, Uram”) hivatalos kiadványaiba és valamennyi, a nyolcvanas évek végéig megjelent imakönyvbe (vö. Éneklő egyház. Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal. Szent István Társulat, 1985: 303; Bárdos–Werner i. h.; Isten gyermeke vagyok. Ima- és énekeskönyv katolikus gyermekek számára. Szent István Társulat, 1988: 402).

Ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a *haza* szó és a jelzők e szűk körének együttes megjelenése a 17–18. században állandósulni látszik, szerkezeteik fokozatosan beépülnek a közösségi tudatba. Továbbélésükre egészen a 20. századig számos példát idézhetnénk, én itt csak a Himnusz egy sorára utalok: *Hányszor támadt tenfiad / Szép hazám kebledre.* (Természetesen találkozunk más gyakorinak mondható alakzatokkal is, amelyek zömében a fentebb tárgyaltak szinonimái. Ilyen a *nyomorult, nyomorgó* [’szegény’]. Szenczi Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*-ának [1607] előljáró beszédében például arról vall, hogy olyan tudományok művelését tartotta kívánatosnak önmaga számára, amelyekkel „*leg többeknec használt az mi nyomorgó hazánkban*” [idézi Szathmári 2007: 165].

Mivel a közösséggel való azonosulás, valamint a személyesség, az érzelmi kötődés fentebb tárgyalt formáit zömében egymáshoz kapcsolódva találjuk meg, alaki elkülönítésük értelmetlennek tűnt. Az alábbi példák ezért csak időrendben követik egymást.

Elég nagy szabadságtalanságra jutott szegény hazánk (MonOkm. XXIV, 489); *Mentsd meg mi magyar hazánkat / [...], Űzd a vést el, szép hazánkat / Hagyd örülni...* (Siralomének a tatár dúlta Magyarországról, Makkai 2002: 39); *Óh, én édes hazám, te jó Magyarország...* (Balassi Bálint, *Valedicit patriae...* i. m. 83); *Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem* (Rimay János, *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, i. m. 94); *Míg élek, harcolok az ottoman hóddal, / Vigan burítottatom hazám hamujával* (Zrinyi, *Szigeti veszedelem*, i. m. 28); *...és védjed hatalmas pártfogásoddal minden testi-lelki gonosz ellen édes hazánkat...* (Esterházy Pál, *Felajánló*, Sík 1944: 784); *Tekénts kegyes szemmel szegény nemzetünkre! [...] Dicséret, dicsőség légyen az atyának, [...] Ki hazánknak / édes országunknak / Adjon szabadulást magyaroknak!* (Siralmas ének az szömörei harcra. Névtelen kuruc Makkai i. m. 151); *Reménységünk vagyon / Benned s Máriában, / Mint magyar hazánknak / Hív királynéjában* (Névtelen kuruc, Makkai i. m. 158).

3. A hazafogalom kiteljesedése a 19. század első felében – a haza mint az egyén cselekvő, önfeláldozó, rajongó (gyermeki) szeretetének tárgya

A 19. század eleje a modern nemzeteszmé megszületésének időszaka hazánkban s ezzel szoros összefüggésben a mai napig mintának, viszonyítási pontnak tekintett hazafogalom tudatos, az akkori szellemi élet egészét átható vitákkal tar-

kított kialakulásának ideje, következésképpen dolgozatomnak itt szükségszerűen eszme- és kultúrtörténeti fordulatot kell vennie. Ahhoz azonban, hogy világosabban lássuk a középkori hazakép és az alakuló új viszonyát, röviden el kell időznünk azoknál a változásoknál, amelyeket a felvilágosodás eredményezett. Először is a felvilágosodás rációközpontú szemlélete megfosztja az érzelmi sallangoktól, így elmaradnak mellőle az *édes, jó, szerelletes* jelzők, s terjed az objektívabb magatartás, amelyről a megritkult, de el nem tűnő birtokos személyjelek árulkodnak. Jól érzékelteti az elmozdulást Csokonai *Magyar! Hajnal hasad!* című verse, ahol a hat hagyományosnak mondható közösségi alakkal (*hazánkat; völgyeinkre; egünk; magyarinkra; hérosinkra; egünkön*) egyező arányban fordulnak elő a közösséget kívülről láttató jeltelen szerkezetek: egyszer birtokos személyjel nélkül említi a hazát (*Vigadj, magyar Haza!*), máskor országként (*az egész országban*), ötször pedig a közösség nemzetiségének megnevezését tartja fontosnak: *a magyarok napja; Kelj fel azért, magyar!; Lesz még a magyarnak olyan dicső neve; Ne is félj óh magyar; magyar seregek istene...* Szembetűnő emellett a *haza* szó háttérbe szorulása a *magyar, ember, nemzet, nép* szavakkal szemben. Batsányinál alig találjuk, az e tekintetben is átmenetet képviselő Berzsenyi megvizsgált négy versében (*A magyarokhoz, A magyarokhoz, A tizenyolcadik század, Magyarország*) az említett kulcsszavak előfordulásának aránya a következő: *magyar* jelzőként, népnévként: 5; *nemzet*: 5; *nemzetem*: 1; *nép*: 5; *néped*: 1 ↔ *haza* birtokos személyjellel: 4. A fentiekben persze nincs semmi meglepő: az említett jelenségek ugyanis főként a magyar nyelv és irodalom megújítására irányuló nemzeti törekvéseknek, a feudális társadalmi gondolkodástól való lassú elszakadásnak, illetve a felvilágosodás ideológiai hatásának hozadékai.

3.1. Visszatérve a 19. század elejéhez, az egymásnak feszülő nézetek – a korszak külhoni szellemi vitáitól is ihletve – a kozmopolitizmus és nemzetiesség problémakörében csaptak össze (a témáról vö. S. Varga 2007). A nemes szellemi párbajból egy kompromisszumra hajló, de egyértelműen patrióta hazafelfogás került ki győztesen, s vált meghatározóvá. Ez utóbbi tényben kiemelkedő szerepe volt Kölcsey Ferencnek, aki a hazáról való gondolatait két művében, a *Mohácsban* és a *Parainesisben* fejtette ki. Kölcsey szerint a haza a hagyományközösség kollektív emlékezetének tere, amelyet mint „nagy háznépet saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé, s választanak el egymástól” (Mohács 1826, ÖM I. 1222, S. Varga i. m. 450). Fichte kozmopolitizmust és hazafiságot dialektikus viszonyban szemlélő koncepciójának megfelelően azt, hogy az egyes ember az emberiségért tehessen valamit, csak a nemzet közvetítésével tartja elképzelhetőnek: nem viselhet ugyanis „az egész emberi nem iránt tiszta, szent szerelmet szívében, ki saját háznépe keskeny körében nem tudná magát boldogabbnak érezni, mint másutt mindenütt” (Mohács; S. Varga i. m. 425). Az egyén saját kisebb-nagyobb közössége iránti felelősségteljes, cselekvő, szerető hazafiságának eszméje mindkét munkájában erőteljesen jelen van: „Egész világért, egész emberiségért halni: azt isten tehetné; ember meghal háznépeért, ember meghal hazájaért; halandó szív többet nem bír” (Mohács; S. Varga i. m. 425); „Leonidas csak egy Spartaért, Zrinyi csak egy Magyarországért halhatott meg. Nem kell erre hosszú bizonyítás; tekints szivedbe 's ott leled a' természetűtől vett tuda-

mányt, melly szerelmedet egy háznéphez 's ennek körén túl egy hazához láncsolja" (Parainesis 1837, Kölcsey ÖM I. 1102; S. Varga i. m. 445). A Kölcseyével rimelődő gondolatra lelünk Hunfalvy Pál *Dresdai leveleiben* (1839): „az emberiség nagy jótevői a nemzetük körében tevékenykedtek, amit létrehoztak, utóbb – a jelentőségénél fogva – válik kozmopolitává” (idézi S. Varga i. m. 447). De érdemes elidőznünk Kölcseynek a Mohács előtt pár évvel (1823-ban) írt művénél, nemzeti himnuszunknál is, amelyben a távolságtartás és az azonosuló magatartás izgalmas ritmusát fedezhetjük fel. A keretet képező első és utolsó versszakok személytelen formái az isteni segítségkéréssel a szakralizáció rítusának részei: *Isten, áldd meg a magyart...*, *Megbűnhötte már e nép...*; *Szánd meg Isten a magyart...*, *Megbűnhötte már e nép*. A második versszaktól azonban az egység, a közösségi szolidaritás hangja szólal meg: *Őseinket...*, *Értünk...*, *Zászlónk...*, *bűneink miatt...*, *Zúgattad felettünk...*, *vállainkra...*, *vettünk...*, *Vert hadunk*. A 6–7. strófákban újabb nézőpontváltással objektív elbeszélőként láttatja ugyan a múlt tragikus eseményeit (*Bújt az üldözött...*, *Vár állott*), de a 7. versszak utolsó sorába visszacempészett többes szám első személyű birtokos személyjellel (*Kínzó rabság könnye hull / Árvánk hő szeméből!*) utólag is részesévé teszi a közösséget az elmondott történéseknek. (Dávidházi Pétertől érdekes eszme-futtatást olvashatunk a vers *őseink* szavának értelmezéséről, arról, hogy a költő vajon ugyanazt értette-e rajta, mint a késői olvasó, nevezetesen a mindenkit befogadó történelmi közösséget: Dávidházi 1998: 123–43). Szauder József szerint a Himnusz alcíme (*A magyar nép zivataros századaiból*) és „történelmi képsora egyaránt a 17. sz.-i költő alakját idézi” (Szauder 1963: 695). Ha megállapítását a kétféle (távolságtartó és azonosuló) attitűdre értjük, annak megletét megítélésem szerint jóval korábbi időkig, egészen a középkori krónikásénekek szerzőiig vezethetjük vissza. (Közös forrásnak minden bizonnyal a liturgikus énekeket, könyörgéseket, imákat kell tartanunk.) Hogy csak egy példával éljek: a *Siralomének a tatár dúlta Magyarországról* felépítésének ismeretében lehetetlen nem észrevennünk a két mű közötti párhuzamot: Isten megszólítása (*Isten, ki vagy mindenbíró*); utalás a közösségi bűnökre (*Teirántad vétkezéink mind, / Mind atyáink, mind testvéreink...*); a szenvedések hosszas objektív sorolása a 4. versszaktól az 54.-ig; Krisztus, a szűzanya, majd az Isten segítségének kérése a közösség nevében, többes szám 1. személyben (*Mentsd meg mi magyar hazánkat ...szép hazánkat / Hagyd örülni*).

3.2. Az „én” hazával való teljes érzelmi azonosulása – édes szép hazám, szeretlek. Az iménti idézetekből következik, hogy a vizsgált korszakban visszatérést tapasztalhatunk a hagyományokhoz az érzelmi kötődés kifejezésében, csak a szeretet, ragaszkodás most romantikus, határok nélküli hévvel fejeződik ki, s ezt a hagyományos jelzők halmozott használata, az ismétlések, a melléknév-fokozások, a szeretet kendőzetlen kimondása jelzi. A *szerelmes/szeretett* jelzők helyén álló egyes szám első személyű igék előtérbe állítják a megnyilatkozót, de az „én” felértékelődött szerepének tudható be az is, hogy a közösségi hazaképpel (*hazánk*) egyenrangúvá válik a haza mint az egyén által megélt entitás, következésképpen megsűrűsödnek az első személyű birtokos személyjelek (*hazám*). Mondanom sem kell, hogy e hangnak legkarakteresebb megszólaltatója Petőfi Sándor, következésképpen meg kellene említenünk tőle vett verssor: *Vidám napod mosolyog ismét reám, / Hű gyermekedre, édes szép*

hazám! (Hazámban); *Magyar vagyok. Legszebb ország hazám / Az öt világrész területén [...] Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég, / [...] De semmi kincsért s hírért a világon / El nem hagynám én szülőföldemet, / Mert szeretem, hõn szeretem, imádom / Gyalázatában is nemzetemet!* (Magyar vagyok); *Tied vagyok, tied hazám!* [...] *Kit szeretnék, ha tégedet / Nem szeretnék* (Honfidal); *Szép csillag a honszeretetet, [...] / Szegény hazám, szegény hazám te, / Neked kevés van ilyen csillagod* (A hazáról). De említhetném az 1850-es évektől nemzeti operánkká váló *Bánk bán* híres áriájának refrénjét: *Hazám, hazám, magyar hazám [...] te szent magyar hazám.*

3.3. A hazaanya kép. A mindennapi hazafogalom meghatározó eleme ebben az időszakban az első idézett Petõfi-verssorban is megjelenõ szülõ-gyermek viszony, de ezt igazolják a szó 18. század végétõl keletkezõ származékai úgyszintén: *hazafi, hazafiság* (2. táblázat, Márton József); *hazánk' fia, hazánk' lánya* (2. táblázat, Kresznerics). Fenntartások nélküli, odaadó szeretet ez mindkét részrõl, hiszen (már csak a költõk neve miatt is) anya és fiúgyermek közötti kapcsolatról van szó (az anya mint a haza archetípusa gondolatról vö. Bañcerowski–Bárdosi i. m. 7). A „hazaanya és a fia” kép a 19. század minden költõjénél megtalálható: *Naggyá csak fiaid szent akarátja tehet* (Vörösmarty, Magyarország címere); *A hazának nincsen háza, / Mert fiainak / Nem hazája [...] S a hazának, / Mint anyának, / Aki gyermekei körében / Áll ragyogva örömeben* (Vörösmarty, Országháza); *Szülõanyám, te szép Magyarország, / Hogyne lennék holtig igaz hozzád!* (Arany, Nemzetõr-dal); ... *elkészültök innen? / Itt hagynátok bús anyátokat?! [...] Fiaim, csak énekeljete* (Tompá Mihály, A madár, fiához); *Kitárom reszketõ karom / Ölelni földedet, / Melyre záporoként hullatom / Fiúi könnyemet* (Kunoss Endre: Kitárom reszketõ karom).

Jegyezzük meg, hogy a szülõ-gyermek viszony a hazafogalomnak a közösségi tudatban a mai napig a legszilárdabban rögzült jelentéseleme, amelyet nemcsak a késõbb született jól ismert irodalmi idézetek bizonyítanak – *Édes hazám, fogadj szívedbe, / hadd legyek hûséges fiad* (József Attila, Hazám); *Fõl-fõl dobott kõ, földedre hullva, / Kicsi országom, újra meg újra / Hazajõn fiad* (Ady, Fõl-fõldobott kõ) –, hanem a két világháború szomorú hadi hírei, a ma sporttudósításai, de a viszonylag új fejleménynek tekinthetõ (elõször az ÉrtSz. szerepelteti) *hazámfia* szó is.

3.4. A haza „az istenség képe a' földön”. Terjedelmi okokból itt csak utalni tudok arra, hogy a 19. század elsõ felében megerõsödik a halandó ember feletti isteni hazakép is. A természettudós, szerkesztõ, író Vajda Péter, aki saját kozmopolita álláspontját Kölcsey hatására változtatta meg (az *Athenaeumban* lefolytatott vitáról S. Varga i. m. 441–60), a 30-as években (Herder nyomán) már azt hangsúlyozza, hogy Isten magaslatára ember nem emelkedhet: a korlátolt ember számára Isten és természet, a teremtés egyetemességét csak a haza képviselheti, ezért a haza „az istenség képe a' földön” (A haza, Ath. 1939, 46. szám, 753–61, S. Varga i. m. 446). Az istenség eszményi magaslatába emelt haza (gyakran a *haza* és *szent* szavak összekapcsolásával) több szép megfogalmazást is nyert, így ott van Vörösmartynak a haza és az emberiség dilemmáját feloldó sorában (*Legszentebb vallás a haza s emberség; Pázmán*), *A haza minden elõtt* intelmében (Kölcsey, Emlékrapra), Egressy Béni idézett Bánk bán áriájában (*Hazám, hazám, te szent magyar hazám*) vagy Deák Ferenc e mondatában: *elsõ és legszentebb legyen elõtted a haza* (Levél egy tanuló ifjúhoz).

4. A jelenkor hazafogalma: *Magyarország, az ország* ↔ *hazánk*

4.1. Ha nagyvonalakban igyekeznünk megállapítani a 19. század hazafelfogásában a napjainkig bekövetkezett változásokat, mindenekelőtt magának a „haza” témának háttérbe szorulását kell kiemelni. A 20. század első felében a személyes vagy a közösséggel azonosuló szeretet megnyilvánulására szinte minden írótól, költőtől tudunk igazán szép példákat említeni (gondoljunk Ady, Babits, Radnóti költészetére), addig utódaik életművében ritkábban bukkanunk a hazához való viszonyuk egyértelmű megfogalmazására, sőt a fogalom tudatos megcsúfolására is születtek kísérletek. (Külön dolgozat tárgyát képezné az elszakított országrészek íróinak, költőinek hazaképe. A témáról vö. Balla D. 1998). Mindezek ellenére le kell szögeznünk, hogy a hagyományos hazafogalom kezdetektől jelen lévő elemei nem tűntek el végérvényesen irodalmunkból. A magyarság sorskérdéseivel talán a legtudatosabban foglalkozó Illyés Gyula szállóigévé vált verscímében (*Haza, a magasban*) ott van a hazát a szentséges, a magasztos szférába helyező gondolat, de ugyanebben a versben a személyes érzelmi kötődésre utaló kifejezést is találunk (*áll az én hazám már*). Az alábbi Faludy György-idézetben mind a jelző, mind az azonosuló attitűd a régmúlt idők öröksége: *s minden szavamban százszor látom orcád, / bús Magyarország [...] ó jaj nekünk, mi történt ennyi lánggal / és a hazánkkal* (Óda a magyar nyelvhez).

4.2. *Magyarország, az ország* ↔ *hazánk*. Végezetül tegyük fel a kérdést, fel tudták-e venni a versenyt kultúránk hazáról szóló tanításai (a haza közösség; szeresd hazádat; a haza szent) a globalizmus nemzetfelettségének eszméjével, illetve a közösséggel szembeni objektív, távolságtartó magatartásmódokkal és – nem utolsósorban – az ifjúság oktatásában bekövetkező törésekkel (vö. a nevelés irányultságának megváltozása, az irodalmi tananyagok elszegényedése).

A korábbi érzelmekkel teli hazafogalom leegyszerűsödését tényként kell elkönyvelni (a hagyományos jelzők, a ragaszkodás, szeretet kifejezései már csak citátumok formájában élnek bennünk), ahogy a személyes kötődésünk megvallására is ritkábban vállalkozunk, bár az, hogy a *hazám* szót nem leplezett politikai propaganda részévé lehet tenni, e meghitt viszony mély rögzülését valószínűsíti a közösség tagjaiban. A továbbiakban ezért én azt vizsgálom, mennyire van jelen a közösségi hazakép a ma emberének tudatában. A válaszadáshoz olyan nyelvi korpuszt választottam, amelyben legkevésbé várható a szerzői tudatosság: két földrajzkönyvben, valamint három újság Magyarországgal kapcsolatos cikkében kerestem az azonosuló közösségi, illetve a kívülálló, objektív attitűd nyelvi jeleit: az előbbieket közé a *hazánk* szót, a ’mi’ -t kifejező toldalékokat, valamint a *hazai* jelzőt, az utóbbiakhoz a *Magyarország, az ország* és a *magyar* szavakat soroltam. (A kilenc írás közös sajátja, hogy átlagközönséghez szólnak ismeretterjesztő céllal, tehát szerzőiket nem kötötték a tudományos stílus követelményei: a tankönyveknek már csak pedagógiai okokból is meg kell(ene) szólítaniuk a diákokat, a piacról élő újságok esetében pedig az olvasó érdeklődésének fenntartása létérdek.) Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy a különféle források eltérő mértékben élnek a távolító és azonosuló alakzatokkal: a legnagyobb különbséget a kétféle forma alkalmazása között a Bora–Nemerkényi-féle földrajzkönyv egyes fejezetei, illetve a *Népsza-*

badtság két cikke mutatja. Az azonosuló magatartás nagyobb arányára a *Magyar Nemzet*ben és a *Heti Válasz*ban találunk példát, de ugyancsak itt kerül a két érték leginkább közel egymáshoz. Mindebből óvakodnék egyértelmű következtetéseket levonni, annak eldöntése ugyanis, hogy a „Magyarországról” és „a magyarokról” szóló beszéd egyfajta objektív szakmai attitűd felvételének eredménye-e, avagy az újfajta közösségi viszonyulás jele, túlmutat a nyelvész kompetenciáján. Azt azonban biztosan kijelenthetjük, hogy a téma nemigen befolyásolja a kétféle magatartás arányát: a földrajzkönyvekben például az azonos tartalmú fejezetekben – népesség, közlekedés – egészen eltérő számokat regisztrálhattam. A Magyar Nemzeti Bank volt elnökével készült gazdasági, pénzügyi problémákról szóló interjú (Szabad rablás) a *Heti Válasz*ban a kétféle alakzat közeli arányának (9 : 11) köszönhetően azt sugallja az olvasónak, hogy Magyarországról, azaz hazánkról beszélget a két fél, míg a külügyminiszter asszony a vele készült beszélgetésben (*Népszabadság*, Nagyon is látható külpolitika) következetesen ragaszkodik a hivatalos, szakmai nyelvhasználathoz, *magyar törekvésekről, érdekekről, Magyarországról* szól, és egyszer sem *hazánkról* (a két közösségi forma a riportertől származik).

1. táblázat: A távolító és az azonosuló-közösségi viszonyulás aránya néhány jelenkori forrás alapján

Források	Távolító alakzatok	Azonosuló alakzatok	A távolítás, közelítés aránya
Bora–Nemerkenyi 2004			
A népesség nemzetiségi összetétele, 66.	<i>az ország...</i> (3) <i>Magyarországon</i> (2) <i>magyarországi</i> (1)	<i>hazánk</i>	6 : 1
A foglalkozási szerkezet változása, 74.	<i>Magyarország...</i> (3) <i>az ország</i> (1)		4 : 0
Városaink funkciói, 87–8.	<i>magyar</i> (1)	<i>városaink</i> (3) <i>városhálózatunk</i>	1 : 4
Szőlőtermesztés, 144–5.	<i>a magyar...</i> (3) <i>az ország</i> (2)	<i>hazánkban</i> (3) <i>borvidék/ünk/eink</i> <i>boraink</i> <i>növényünk</i>	5 : 6
Magyarország közlekedési helyzete, 151–4.	<i>az ország</i> (6) <i>a magyar...</i> (5) <i>Magyarország...</i> (2)	<i>hazánk...</i> (3) <i>hálózatunk...</i> (2)	13 : 5
Nagy–Rugli–Udvarhelyi 2004			
Magyarország népessége, 81–2.	<i>Magyarország...</i> (2) <i>ország</i> (1)	<i>határainkon</i> <i>hazánk</i> (2) <i>nemzetiségeink</i> <i>alkotmányunk</i>	3 : 5

Források	Távolító alakzatok	Azonosuló alakzatok	A távolítás, közelítés aránya
Közlekedés, távközlés, 144–7.	<i>magyar</i> <i>Magyarország...</i> (3)	<i>vasúthálózatunk</i> (2) <i>közúthálózatunk</i> <i>közútjaink</i> <i>házánk</i> (2) <i>járataink</i>	4 : 7
Településeink, 154–6.	<i>ország</i>	<i>házánk</i> (4) <i>településeink</i> <i>városaink</i> (4) <i>falvaink</i>	1 : 10
Magyar Nemzet			
Tarthatatlan határidők, 2008. febr. 5.	<i>Magyarország...</i> (2)	<i>házánk</i> (1)	2 : 1
A szomszéd kertje tényleg zöldebb, 2008. febr. 5.	<i>Magyarország...</i> (3) <i>magyar</i> (6)	<i>házai</i> (5) <i>házánk</i> (2)	9 : 7
Kis mennyiség, de nagy üzletet rejt, 2008. febr. 5.	<i>Magyarország...</i> (6) <i>magyar</i> (1) <i>az ország</i> (1)	<i>házánk</i> (3) <i>házai</i> (1) <i>olajkészleteink</i> <i>földgázvagyonunk</i>	8 : 6
EU-s források: csúszó pénzek, 2008. febr. 9.	<i>Magyarország...</i> (1)	<i>házánk</i> (1)	1 : 1
Népszabadság			
Nagyon is látható külpolitika, 2008. febr. 1.	<i>Magyarország...</i> (7) <i>magyar</i> (5) <i>az ország</i> (2)	<i>álláspontunk</i> <i>minket</i>	14 : 2
Jókora késésben..., 2008. febr. 4.	<i>Magyarország...</i> (2) <i>magyar</i> (1)	<i>házai</i>	3 : 1
Zimmer Feri haldoklik, 2008. febr. 9.	<i>magyar</i> (2)	<i>nálunk</i>	2 : 1
Heti Válasz			
Jönnék a csehszlovákok!, 2008. febr. 7.	<i>magyar</i> (3) <i>a magyarok</i> (1) <i>Magyarország</i> (3)	<i>házai</i> (3) <i>nálunk</i> (1) <i>mi</i> (3) <i>T/1-es igealakok: 3</i>	7 : 11
Natura 2000 területek, 2008. febr. 14.	<i>Magyarország</i> (2) <i>az ország</i> (1)	<i>nálunk</i> (1) <i>vagyunk</i> (1)	3 : 2
Szabad rablás, 2008. febr. 14.	<i>magyar</i> (3) <i>Magyarország</i> (3) <i>az ország</i> (3)	<i>házánk</i> (2) <i>nálunk</i> (2) <i>házai</i> (2) <i>forrásaink</i> (1) <i>gazdaságunk</i> (1) <i>igei személyragok: 3</i>	9 : 11

5. A vizsgálatok kiszélesítésének lehetőségei

Tanulmányomban kísérletet tettem a szociokulturális aspektus alkalmazására egy adott téma nyelvészeti leírásában. Terjedelmi okokból két fontos időszakkal (a két háború közötti korról és a szocializmus 50 évével) nem foglalkoztam, a példák megadásában is önmérsékletet kellett gyakorolnom. Mindamellet világoosan látom, hogy az adatfeldolgozás közben felvetődő kérdések további tüzetesebb kutatásokat igényelnének. Ezek közül néhány: a *haza* szó származékainak, az egyes alakok kialakulásának, terjedésének, esetleges visszaszorulásának kulturális üzenetei; a távolító, magasztos és az azonosuló, közösségi hazafogalom jellegzetességei az egyes korszakokban; a *hazával* azonos jelzőkön osztozó fogalmak köre a magyar nyelvben. Margócsy István például a magyar nyelvhez fűződő hasonlóan pozitív érzelmi viszonyra s a két szó közös jelzőire hívja fel a figyelmet (Margócsy 2007).

Noha a kultúra inherens tulajdonsága az állandó változás, a legtöbb közösség – önbecsülésből – értékeinek védelmével igyekszik ellenállni a neki nem tetsző vagy számára előnytelen külső hatásoknak. A *haza* fogalmának, a hozzá való viszonyulásunknak a tisztázása aktuális feladataink egyike, amelyben megvan a szerepe az egyes tudományágaknak, a politikának, a közösségi ethosznak, de az egyénnek is. A siker záloga ebben az esetben is a tudás: a jelenkor körülményeihez igazodó, az új kihívásoknak megfelelő hazafelfogást csak úgy tudunk önfeladás nélkül kialakítani magunknak, ha sajátosságainkat, másoktól való különbözőségeinket számba vesszük, megismerjük.

2. táblázat. A *haza* szó és származékai a szótárakban¹

Évszázad	Forrás	Adatok
15. sz.	Rotenburgi János deák magyar nyelvemstere, 1418–422, 44.	de patria et patriotis in germania: <i>hazankrol</i> es hazak belijekrewl Nemetországban
	Sermones Dominicales, 1456 k. II. kötet (Németújvári Gl.), 333.	patria coelestis (menyeý <i>haza</i>)
16. sz.	Guilerin-glosszák, 1510 k.	Patria: <i>hazaam</i> : das vatterland
	Murmelius-féle latin szójegyzék, 1533, 275.	Patria: Ein vaterland oder heima[t] do einer geboren ist: Embernek hazaia; Natale solum idem
	Pesthy Gábor, Nomenclatura Sex Lingvarum. Bécs, 1538.	B 4: <i>Hazankrol</i> ees <i>hazaⁿk</i> belijekrewl: Lannden vnd Leütten G 4: Patria: <i>hazaam</i> : das vatterlandt R 1: de patria ^{et} patriotis in germania: <i>hazankrol</i> es hazak belijekrewl Nemetországban: von den ende ⁿ in Teütschen lande ⁿ
	Görlitzi Glosszák, 1585	Patria: Hazáám, földem

¹ Az adatokat nem betűhív formában idéztem.

Évszázad	Forrás	Adatok
17. sz. eleje	Szenczi Molnár Albert, Dictionarivm Latinovngaricum. Dictionarivm Vngarico-Latinum. Nürnberg, 1604	Hazá, Domúm Hazajabanlako, Indigena. Hazajaban meg jöt, Redux Hazanc, Patria Hazankbeli, Patrius, a. Hazátokból valo, Vestras
18. sz. első fele	Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium Hungaro-Latinum et Germanicum. Szeben, 1767, 129–130.	Haza: Patria. Das Vaterland, Heimath. Hazája embernek, a'hol jól vagyon dolga: Prov. Quoewis terra Patria, ubi benè est. wo es einem gutgehet da ist sein Vaterland. Hazájában-lakó: Indigena. ein Einheimischer. Hazájába meg-jött: Redux. Der wieder nach Hause kommen ist. Haza-járó lelkek Haza-jövetel Haza-jövetelnek igazsága Haza-menés <i>Hazánk</i> : Patria nostra. unser Vaterland, Heimath. <i>Hazánkbeli</i> : Patrius, a, um. vätterlich, das des Vaterlands ist. Házatokból-való: Vestras, atis der euren einer, der aus eurem Vaterland ist. Ház-földi: Idem. Ein Dach.
	Jambressich András, Lexicon Latinum, interpretatione illyrica, germanica et hungarica. Zagreb, 1742, 678–79.	Pätria, ae, f. Cic. <i>Domovina, otchevina, poroda meszto</i> . s. Vatterland, Geburtsort. <i>Hazánk, született földünk, haza.</i>
	Franciscus Wagner, Universae Phraseologiae Latinae Corpus...Linguis Hungarica, et Slavica locupletatum. Tynnaviae, 1750, 910.	Patria... <i>Hazánk, honnyunk, földünk, országunk: Vaterland...</i> Patriam igitur relinquis? El bútsúzol tehát a te szerelmes hazádtól: So wirst du dann das Vaterland verlassen?
18. sz. vége, 19. sz. első fele	Cellarius Kristóf, Latinitatis probatae et exercitae Liber memorialis. 3. kiad., Pozsony, 1777, 498.	Patria, Vaterland Született <i>földünk, hazánk</i>
	Márton József, Magyar-Német és Német-Magyar Lexicon, vagy is Szókönyv, Első rész. Magyarúl németül. Bécs, 1807, 624–625.	Haza 1. született föld vagy Ország, melyben születettünk... 2. a' Város, vagy helység melyben születttünk... Hazaárulás, Hazaáruló Hazafi, <i>mg.</i> der Bürger, Patriot, Landsmann. Hazafiség: hazafiúság, <i>mg.</i> der Patriotismus Hazavágyás, hazavágyódás, <i>mg.</i> die Heimsucht. A' hazavágyás bántja, er hat das Heimweh.

Évszázad	Forrás	Adatok
	Kresznerics Ferenc, Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal. Buda, 1831–32	Haza. Domum v. patria Haza-árlás; -árló; -fi; -fiuság; -fiuságtalanság; -rontó; -szerető; -szeretőség; - törvényje; -vágás <i>Hazánk.</i> Patria nostra <i>Hazánk</i> ’ fia, Patrie nostrae filius ’lánya Patria nostrae filia <i>Édes hazánk.</i> Chara nostra patria <i>hazánkbeli</i>
	Magyar és német zsebszótár, Magyar- német rész. Közrebocsátá A Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838, 512.	Haza Vaterland, die Heimath hazaárlás, hazaárló, hazabeli, hazafi, ha- zafiság, hazafitárs, hazafiúi, hazafiúság hazai (új címszó) hazanyelv, hazaoltalmazás, hazarontó, ha- zaszeretet, hazátlan, hazátlanság, hazavá- gyás, hazavesztő
19. sz. második fele	Czuczor Gergely – Fogarasi János, A magyar nyelv szótára. Pest, 1862–74, 1484–6.	haza „Eredetére nézve egy a ház szóval...” Ottan kiindula ajh ki Kolozsvárra, Fele útját mene, onnan visszatére, Hazájához tére” hazaárlás; hazaárlási; hazaárló; hazabeli hazafájdalom; hazafi; hazafias; hazafiatlan → hazafiságtalan; hazafiság, hazafiságtalan; hazafiskodik → hazafiúskodik; hazafitárs; hazafiú; hazafiúság; hazafiúi; hazafiúsit; hazafiúskodik; hazai; hazanyelv; hazaol- talmazás; hazaóltalmazás; hazarontás; hazarontó; hazaszeretet; hazaszerte; hazátlan; hazátlanság; hazavágy; hazavesztés hazavesztett; hazavesztő, hazarontó
	Ballagi Mór, A magyar nyelv teljes szótára. I. rész, Pest, 1867, 548.	Haza , fn. 1) minden emberre nézve az az ország, hol saját nemzete lakik; Magyaror- szág <i>az én hazám</i> ; Isten veled <i>hazám</i> ... (Eötv.) (km.) haza, <i>mostoha, magyar...</i> ; <i>édes ha- zánk szerelme</i> ; [...] 2) egy ember lakó emberek együttvéve; <i>fiat- tal haza, ifjúság; hazánk az utóbbi időben nagy haladást tett a műveltségben</i> ; [...] 3) helység, hol születünk, nevelkedtünk; <i>az én hazámban más más a szokás</i> ... 4) a.m. ház; <i>fele útját mene, onnan visszatére hazájához (házához)</i> ; 5) á.é. <i>jobb haza, más haza, örök haza, mennyország; örökshaza, sir.</i>

Évszázad	Forrás	Adatok
		Haza-árulás... <i>Hazaárulási</i> , mn. -áruló, -béli; Hazafi, [...] <i>Hazafiság</i> , fn. -as mn. -atlan... -ságtalan. -társ... -ú, -úság; Hazafiúi; Hazafiús-ít... -kodik; Hazai; Haza-szeretet; Hazátlan; Haza-vesztés... -vesztett..., -vesztő
20. sz. első fele	Balassa József, <i>A magyar nyelv szótára</i> . I. kötet, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1940, 302.	haza ¹ : [...] 1. Az ország, amelyben a nép, az egyén él, az otthona, amelyhez minden érzelme fűzi; <i>a mi hazánk</i> ... 3. Összetételek: ~árulás, ~áruló; ~szeretet hazafi; hazafias; hazafiaskod-ik; hazafiatlan; hazafiság; hazai; hazánkfia; hazaszerte; hazátlan
20. sz. második fele	<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> . Főszerk. Bárczi Géza–Ország László, III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 178–86.	haza 1. „[...] az az ország, ahol vki született, ahonnan származik, s ahol ált. él, amelynek népéhez tartozik, v. ahová tartozónak vallja magát” [...] a. Szük. Ért. Az a vidék, ahonnan vki származik; szülőföld... 2. (<i>vál</i>) Az ország lakosságának a történelem során kialakult szervezett, politikai, társadalmi, érzelmi közössége”. III. 178. hazaárulás; hazaáruló; hazafi; hazafias → hazafiaság; hazafiaskodik → hazafiaskodás; hazafiaskodó; hazafiatlan → hazafiatlanság; hazafiság; hazafiúi; hazai; hazánkfia; hazaszeretet; hazátlan → hazátlanság

SZAKIRODALOM

- Balla D. Károly 1998. A hontalanság metaforái. *Forrás* 4: 86–92.
- Bañcerowski Janusz–Bárdosi Vilmos 2004. A „haza” fogalma a világ nyelvi képében. *Magyar Nyelvőr* 128: 1–10.
- Baranyai Decsi Csímor János 1598. *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque*. Bártfa.
- Bárdos Lajos–Werner Alajos (szerk.) [1988]. *Hozsanna!* Teljes kottás énekeskönyv. Átdolg. és bővített kiad. Szent István Társulat, Budapest.
- Bargiela-Chiappini, F. 2003. Face and Politeness: new (insights) for old (concept). *Journal of Pragmatics* 35: 1453–69.
- Bora Gyula–Nemerkényi Antal 2004. *Magyarország földrajza a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Brown, P.–Levinson, S. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cieger András 2007. *Hazádnak... A hazaszeretet nagy képeskönyve*. Századvég, Budapest.
- Dávidházi Péter 1998. *Per passivam resistantiam*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Durkheim, E. 1915. *The Elementary Forms of Religious Life*. London, George Allen & Unwin Ltd.

- Éder Zoltán 1999. Szótáriródmunk történetének mostohagyereke. In: *Túl a Duna-tájon*. Mundus Kiadó, Budapest.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual. Essays on Face-to face Behavior*. The Penguin Press, Allen Lane.
- Hofstede, Geert 1997. *Cultures and Organizations*. McGraw-Hill, New York.
- Hsu, F. L. K. 1983. *Rugged Individualism Reconsidered: essays in psychological anthropology*. University of Tennessee Press, Knoxville.
- Iván Andrea 1999. A „haza” és a „család” szó nyelvi képe. Szakdolgozat, ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Jobst Ágnes 2007. A mi mint a hatalom és a szolidaritás névmása. *Magyar Nyelvőr* 131: 29–46.
- Kertész Manó 1909. Szó- és szólásmagyarázat. *Magyar Nyelv* 6: 274.
- Kristó Gyula 2001. A nemzet a középkorban. *História* 3: 27–30.
- Makkai Ádám 2002 (szerk.). *A csodaszarvas nyomában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Margócsy István 2007. Égi és földi virágzás tükre. Holnap Kiadó, Budapest.
- Nagy Vendelné–Rugli Ilona–Udvarhelyi Károly 2004. *Földrajz az általános iskolák 8. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 418–36.
- Nyomárkay István 1987. Jambrešić szótárának magyar anyaga. *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1767. *Dictionarium Hungaro-Latinum et Germanicum*. Szeben.
- Perjés Klára (szerk.) 2006. *Az én hazám*. Magyar Rádió Rt., Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Scollon, R.–Scollon, S. Wong 1995. *Intercultural communication*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford. 129–34.
- Sík Sándor (szerk.) [1944.] *Dicsőség! Békesség!* 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest.
- Szabó Zoltán 1942. *Szerelmes földrajz*. Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., Budapest.
- Szauer József 1963. Kölcsey Ferenc. In: Benedek Marcell (főszerk.): *Magyar irodalmi lexikon*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2007. Mennyiben szolgálták Szenci Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Magyar Nyelvőr* 131: 163–72.
- Szili Katalin 2003a. A magázás-tegezés lélektanáról. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, 366–70.
- Szili Katalin 2003b. A ki igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–88.
- Szili Katalin 2005. A be igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–64; 282–99.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- Tönnies, F. 1971. *Ferdinand Tönnies on Sociology: pure, applied and empirical: selected writings*. University of Chicago Press, Chicago.
- S. Varga Pál 2005. *A nemzeti költészet csarnokai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Vekerdi László 1998. „...Honját a hazában”. *Forrás* 4: 88–96.
- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-cultural Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.

SUMMARY

*Szili, Katalin***From ‘our beloved motherland’ to ‘Hungary’**

Using cultural and socio-cultural criteria, this paper tries to capture the lesson that can be drawn from the use of the word *haza* ‘country, motherland’ and to trace the changes that it has undergone within the Hungarian language community. This is done by primarily linguistic methods, that is, the properties of that notion, its communal character, the existence of individual linkage or adherence to it, are determined on the basis of linguistic facts. Historically, the paper deals with three particular periods: first, the period that precedes the point at which the modern concept of ‘nation’ took shape, a period in which the individual’s relationship to his country was first established (15th to 18th centuries); second, the consummation of the idea of ‘motherland’, a period that is still seen by many as the paragon of how to relate to one’s country (first half of the 19th century); and third, the present day as a period of change. The processes going on at present with respect to the traditional communal notion of ‘one’s own country’ are discussed on the basis of materials taken from geography schoolbooks and newspapers.